

Fraseoloxía culinaria. Unidades fraseolóxicas portuguesas con *bacalhau*: locucións e enunciados fraseolóxicos¹

Ana Belén García Benito
Universidade de Extremadura
agbenito@unex.es

Resumo: O presente traballo circunscríbese ao eido da fraseoloxía portuguesa e nel analízanse as unidades fraseolóxicas do portugués que teñen o *bacalhau* como compoñente, xa que a importancia deste produto na cultura e na sociedade portuguesa ten un claro reflexo na lingua e, máis en concreto, na fraseoloxía, polo que existe un bo número de unidades fraseolóxicas no portugués con este alimento como compoñente. Partindo dunha aproximación sincrónica, establécese o corpus de unidades fraseolóxicas do portugués que conteñen o compoñente *bacalhau*. Despois, recorrendo necesariamente á perspectiva histórica, realízase a análise das unidades abordando: a) a produtividade da voz *bacalhau* á hora de formar parte das unidades fraseolóxicas; b) os procesos histórico-culturais que provocaron a fixación destas unidades; c) os mecanismos semánticos que motivaron a súa creación e a súa capacidade para expandirse metaforicamente. Por último, conclúese que o bacallau penetrou de tal xeito no imaxinario popular portugués que a súa presenza non se limita á gastronomía, senón que se atopa tamén presente na toponimia, na antroponimia, nas tradicións, na música, na literatura, no cine, etc., transversalidade que xustifica tamén a súa presenza na lingua e na fraseoloxía.

Palabras clave: fraseoloxía, lingua portuguesa, culinaria, bacallau.

Abstract: In this paper we study Portuguese phraseology, analyzing the phraseological units that have the word "bacalhau", codfish, as a component because of the great importance of this product in the Portuguese culture, society as well as in the language. Starting off with a synchronous approach, a corpus of phraseological units is settled down with the word "bacalhau". Later resorting, necessarily, to the historical perspective the analysis of the units is made based on : a) the productivity of the voice "bacalhau" at the time of comprising phraseological units; b) the historical-cultural issues that caused the fixation of these units; c) the semantic mechanisms that motivated their creation and its capacity to expand metaphorically. Finally, we conclude that codfish has penetrated in such a form and manner in the popular Portuguese imaginary that its presence is not only in gastronomy, but

¹ Data de recepción: 18.11.2016. Data de aprobación: 01.03.2017.

Tradución do texto orixinal en castelán feita por Alba María Soneira Sánchez e Andrea Expósito Loureiro.

also in toponymy, anthroponymy, traditions, music, literature, cinema and so on. This transversality explains its presence in language and in phraseology.

Keywords: phraseology, Portuguese language, cooking, codfish.

1. Introducción

A importancia dos alimentos e das bebidas –fundamentalmente os de carácter básico– na creación de unidades fraseolóxicas (UFS) é innegable. Como exemplo, abonda mencionar no español *ser un pan sin sal, más bueno que el pan, de toma pan y moja, con su pan se lo coma, contigo pan y cebolla, ser el pan nuestro de cada día, ganarse el pan, hacer un pan como unas hostias, ser pan comido, nacer con un pan bajo el brazo, ¡y un jamón!, mandar a freír morcillas, ¡que te den morcilla!, poner toda la carne en el asador, atar los perros con longanizas, meterse en harina, estar hasta en la sopa, ser miel sobre hojuelas, olerse la tostada, dársela con queso, perder aceite, descubrir el pastel, estar en su salsa*, etc. Ou no portugués *a pão e água, a pão e laranjas, comer o pão que o diabo amassou, ganhar o pão, dar do pão e do pau, já comer pão com côdea, tirar o pão à boca, cair como sopa no mel, dar mel pelos beiços, não há mel sem fel, pôr toda a carne no espeto, fazer a papinha, achar a papa feita, comer papas com um fuso, molhado como uma sopa, ou sim ou sopas!, dar bilha de leite por bilha de azeite, beber com o leite, jogar o leite da formiga*, por mencionar algunhas de entre as moitas existentes.

Estas, como todas as restantes UFS, están directamente vinculadas á cultura, ás ideas e ao modo de vida dunha determinada sociedade, de aí a necesidade de coñecer o universo cultural e a visión do mundo dos falantes tanto para comprendelas como para saber utilizar de forma correcta as UFS dunha lingua. O coñecemento cultural perfílase como esencial para a interpretación destas unidades. Palmer (2000: 135) sinala que tras a lóxica proposicional aparece sempre imaxinería e iso é xusto o que sucede coas UFS. Porén, os falantes están tan familiarizados co uso no seu discurso destas expresións convencionais e tan arraigadas, que son capaces de utilizalas sen activar todo o que orixina a imaxinería concreta que encerran. Nesa mesma liña, para Dobrovól'skij e Piirainen (2005), a imaxinería mental é o elemento inseparable de cada unidade, posto que a imaxe é a estrutura específica e conceptual que se encontra entre a estrutura léxica e o significado actual da unidade. A dita estrutura, pertencente ao plano do contido, está cargada de información específica de carácter cultural. Facer visible toda esa información é o obxectivo principal deste traballo, posto que coa nosa análise pretendemos revelar o proceso polo cal as comunidades e os individuos que operan en condicións normais van construíndo as súas visións do mundo mediante a integración de experiencias. Para iso, centraremos o noso estudo en culinarios fraseolóxicos pertencentes ao portugués, pois, de acordo con Codita (2014: 313), neles reflíctese a importancia que determinados produtos –en especial os considerados básicos– tiveron na sociedade humana, mostrando o modo de vida dos pobos e influíndo nas estruturas socioculturais e económicas destes. UFS como as antes mencionadas –pensemos, por exemplo, nas que teñen o pan como referente– son moi numerosas en moitas linguas europeas e poñen de manifesto a relevancia que teñen os compoñentes gastronómicos na súa formación.

Por outra banda, tendo en conta que a maior parte dos estudos sobre fraseoloxía culinaria se centra especialmente no campo semántico da bebida (Wotjak 2010: 115) e dos produtos básicos no caso da comida, decidimos circunscribir o noso traballo ás UFS do portugués co bacallau como compoñente, pois a importancia deste produto na cultura e na sociedade portuguesa ten un claro reflexo na lingua –e en concreto na fraseoloxía–, polo que existe un bo número de UFS con este produto como compoñente –sen dúbida, cunha presenza ben maior no portugués que noutras linguas como o español ou o italiano, cuxos países se atopan xunto con Portugal entre os principais consumidores mundiais de bacallau–.

Intentaremos establecer o corpus de UFS en portugués que conteñen o compoñente *bacalhau*, partindo dunha aproximación sincrónica que deberá recorrer á perspectiva histórica na análise.

Analizarase a realidade idiomática das UFS abordando: a) a produtividade do termo *bacalhau* á hora de formar parte de UFS; b) os procesos histórico-culturais que deron lugar á fixación destas unidades, prestando especial atención aos casos de variación; c) os mecanismos semánticos que motivaron a creación de UFS coa voz *bacalhau* en portugués, así como a súa capacidade para expandirse metaforicamente.

2. O bacallau como marcador de identidade

Esta poderosa "alquimia" nacional, uma prova de um Portugal genial que, tal como antes, pode também hoje demonstrar que sabe navegar nos novos mares da economia, revelando que o seu passado é uma profunda fonte de riqueza e que nos cabe a todos, de 1001 maneiras, garantir que o Mundo não se esqueça de que o bacalhau é português. (Coelho 2007: 85)

Con estas palabras, Carlos Coelho presenta o bacallau na súa obra *Portugal Genial*, unha mirada optimista sobre 82 xenialidades portuguesas, pertencentes ás máis diversas áreas: xeografía, literatura, historia, música, deporte, economía, arquitectura, ciencia, etc., "National Equities" que, ao igual que o bacallau, están consideradas patrimonio nacional e constitúen "fortísimos alicerces para a sustentación de un inadiável edificio de prosperidade nacional" (2007: 13).

Do mesmo xeito, o bacallau tamén forma parte da lista "Mil Motivos para Orgulho Nacional"², elaborada polo *Diário de Notícias* para conmemorar a edición número mil da súa revista *Notícias Magazine*. Nesta lista, as entradas dedicadas ao produto que nos ocupa son dúas: as *1001 receitas de bacalhau*, co número 72, e os *pastéis de bacalhau*, entrada número 100. Así, o bacallau pasa a formar parte dun conxunto de mil produtos, institucións, persoas, marcas, empresas, organismos, etc., xenuinamente portugueses e dos que Portugal debe sentirse orgulloso.

O status único que posúe o bacallau na cociña e na cultura portuguesa está, a día de hoxe, fóra de dúbida, posto que "é ao mesmo tempo um alimento muito frequente no seu

² [http://www.dn.pt/DNMultimedia/DOCS+PDFS/Mil_coisas_de_Portugal.html].

receituário e um símbolo da própria identidade portuguesa” (Sobral; Rodrigues 2013: 619). As razóns e os procesos que, ao longo da historia, conduciron a esta situación responden a dinámicas de natureza diversa: relixiosa, económica, política e ideolóxica, en combinación cun gusto específico polo produto por parte dos portugueses. Non obstante, convén non esquecer que este produto non se pesca en Portugal, se ben o proceso de transformación do bacallau³ se considera lexitimamente portugués e conta co recoñecemento internacional. En efecto, descuberto polos *vikings* e máis tarde polos españois –vascos, en concreto–, foron os portugueses e as súas técnicas de transformación do bacallau os principais responsables dunha das revolucións gastronómicas máis importantes da historia. Fontes históricas testemuñan o uso do bacallau en Portugal xa nos séculos XIII e XIV, en virtude das relacións políticas e económicas cos reinos de Dinamarca. As noticias sobre a pesca do bacallau realizada polos portugueses no Atlántico Norte, en Terra Nova e no Canadá remóntanse ao século XV.

Porén, resulta curioso que o bacallau comezase sendo un alimento pouco apreciado, destinado aos máis pobres, aos escravos e aos marxinados. Só co paso do tempo acabaría transformándose no produto apreciado por todos que é na actualidade. Esta xeneralización ten un claro reflexo na cultura portuguesa, especialmente na popular.

Por outra banda, tanto a relixión como a política instrumentalizaron o produto ao máximo. No caso da relixión, o consumo de bacallau asociouse a determinadas festividades –Nadal, Semana Santa⁴– e aos mariñeiros, e na abstinencia obrigatoria dos venres, o bacallau era o alimento alternativo á carne, sempre considerado como un recurso de pobres, pois, como sinalan Consiglieri e Abel (1999: 18): “No século XVIII os reais estômagos não o deviam ingerir, pois se tratava de «matabicho» de vadios, escravos...”. No Aninovo, día de Reis, Entroido, Coresma e Semana Santa, Nadal, etc., o bacallau era, e segue sendo, habitual en Portugal, demostrando ter un papel central na cultura relixiosa portuguesa. A política, á súa vez, utilizou o bacallau para crear climas favorables ou desfavorables a diversas actuacións, ben durante o período monárquico, ben durante o republicano (Nobre 2012). As sucesivas políticas de importación, os prezos, as normativas para regular o comercio, etc., foron con frecuencia obxecto de políticas interesadas, e deron lugar á firma de acordos internacionais, á elaboración de lexislación específica... Así mesmo, o bacallau serviu de alimento tanto para os exércitos como para os pobos colonizados, e mesmo estivo na orixe dalgunhas guerras⁵.

Co tempo, o status do bacallau foise modificando de maneira considerable e deixou de ser aquel alimento de carácter marcadamente popular, para converterse no prato sofisticado e susceptible de elaboradísimas creacións gastronómicas que é na actualidade. Un produto

³ *Escala*: abrir o peixe; *Salga*; *Cura*; *Secagem* (*Visão*, 11 de decembro de 2014, páx. 67).

⁴ A tradición portuguesa do bacallau na *ceia* do día 24 de decembro ten as súas raíces na Idade Media, co calendario cristián, pois era obrigado o xaxún nas principais festas católicas: Nadal e Semana Santa. Como non se podía comer carne e o bacallau era o peixe máis barato, converteuse na alternativa máis económica. A carne quedaba reservada para a comida do día 25 de decembro.

⁵ As coñecidas como “guerras do bacallau”, en 1532, entre ingleses e alemáns da Liga Hanseática, polos dereitos de pesca en Islandia, ou os enfrontamentos entre españois e ingleses en 1585.

moi saudable, segundo a opinión de médicos e especialistas en nutrición⁶, considerado hoxe en día fundamental na gastronomía portuguesa, con Portugal como o seu primeiro consumidor mundial. En definitiva, o bacallau transformouse nun alimento apreciado e eloxiado por todos ao longo da historia: artistas como Rafael Bordalo Pinheiro, grandes da literatura como Eça de Queirós ou Aquilino Ribeiro, líderes políticos como Salazar⁷ ou Mário Soares, etc.

Podemos afirmar, polo tanto, sen temor a esaxerar, que o bacallau é na actualidade un marcador explícito da identidade portuguesa, pasando de simple produto alimenticio a prato nacional, a símbolo da portugalidade.

A vida dos portugueses e a súa cultura están marcadas polo consumo do bacallau. Estea onde estea, o portugués considera o bacallau como algo que o vencella ás súas orixes, á súa terra natal ou a determinados momentos familiares (Nobre 2012).

Do mesmo xeito, Sobral e Rodrigues (2013: 633) destacan “o estatuto icónico único do bacalhau”, dado que ningún outro alimento penetrou do mesmo modo no imaxinario popular portugués. De feito, a súa presenza non só se limita á gastronomía –con máis de mil receitas e xeitos de cociñalo–, cuxas denominacións constitúen por si mesmas unha interesante materia de estudo e que, con certeza, contribuíron de modo determinante a popularizar o produto. Consiglieri e Abel (1999) recollen unha gran cantidade destas denominacións. Algunhas perpetúan o nome do seu creador, como o *bacalhau à Brás* (dono dunha tasca no Bairro Alto, en Lisboa), o *bacalhau à Gomes de Sá*, ou *bacalhau da Narcisa* (cociñeira de Braga), *bacalhau à João Buraco*, *à Tia Rosa*, *à Timoteo*, *à Senhora Ana*... O caudal de receitas con nomes de localidades permite realizar unha viaxe por toda a xeografía portuguesa: *bacalhau à Alentejana*, *bacalhau à Algarvia*, *à Beira Alta*, *à Coimbra*, *à Minhota*, *à moda da Guarda*, *à moda da Régua*, *à moda de Viana do Castelo*, *à moda de Resende*... Outras revelan orixes fidalgas: *bacalhau à Conde da Guarda*, *à Fidalga*, *à Aristocrata*...; certo exotismo: *bacalhau à Africanista*, *à Preta*, *bacalhau de Fantasia*, *bacalhau Exótico*... Un nutrido grupo refírese a profesións: *à Alfaiate*, *à Fragateiro*, *à Marinheiro*, *à Pescador*... Outras identifican estados da alma: *bacalhau à Bon Vivant*, *à Bonne Femme*, *à Mamã*, *bacalhau Pensado na Cama*... Hainas internacionais: *à Espanhola*, *à Provençal*, *à Biscainha*, *à Cádiz*, *à Costa Azul*, *à Saragoça*, *à Sevillhana*, *à Húngara*, *à Peruana*, *à Americana*, *à Antilhana*⁸. Algunhas relacionan o bacallau coa relixión: *bacalhau*

⁶ O aceite de fígado de bacallau, rico en vitaminas A e D, estivo considerado en Portugal, practicamente ata os anos 80, como o remedio para toda clase de problemas de saúde, e administrábaselles aos nenos como suplemento alimenticio (Nobre 2012). Na actualidade, o bacallau forma parte da lista dos considerados polos expertos “superalimentos”, grazas ao baixo contido en graxa da súa carne, que, ao secar, se converte nun concentrado de proteínas (Sobral; Rodrigues 2013: 621).

⁷ Entre as anécdotas máis populares sobre a figura de Salazar, encóntrase, con carácter claramente satírico, a receita do coñecido como *bacalhau à Salazar*, realizado a base de bacallau con patacas, pero sen aceite, porque “se o peixe fosse gordo, não precisava, e se fosse magro, não merecia” (Consiglieri; Abel 1999: 14).

⁸ Consiglieri e Abel (1999: 41) chaman a atención sobre a falsidade da orixe internacional de gran parte destas receitas, argumentando que tales elaboracións non existen na gastronomía dos países indicados, senón que foron inventadas polos propios portugueses para darlle ao bacallau maior dimensión e carácter internacional. Segundo estes autores, a imaxinación dos portugueses recreou esas receitas para que o bacallau se vise como un produto de prestixio, sen que sexa posible encontrar nelas ningún ingrediente que puidese

à *Abade*, à *Benedictina*, à *Frade*, à *Madre Paula*, à *Convento de Odivelas*, à *Diácono*; coa política ou con políticos: *bacalhau à Salazar*, à *Batalha Reis*; co mundo inmaterial: *bacalhau à Bruxa*, *Espiritual*. Outras son simple froito da creatividade e inventiva, como o *bacalhau à Escondidinha*, *com Capote*, *de Segredo* ou *Surpresa*. En definitiva, as denominacións constitúen un conxunto case tan exuberante como as propias receitas, e na actualidade incluso existen hamburguesas de *bacalhau*.

Atópase tamén moi presente o bacallau na toponimia, xa que dá nome a rúas, prazas e parques por todo o país: *Rua dos Bacalhoeiros*, en Lisboa, *Muro dos Bacalhoeiros*, no Porto, *Jardim do Bacalhau*, en cidades como Beja, Chaves ou Évora, por exemplo, ou a *Quinta do Bacalhau*, en Lisboa, as aldeas *Bacalhau Novo* e *Bacalhau Velho*, en Benfca do Ribatejo, Almeirim, a aldea *Poço do Bacalhau*, en Fajã Grande, na Ilha das Flores, Açores, etc.

Na antroponimia aparece como apelido: Ana Bacalhau, cantante do grupo musical Deolinda ou a escritora Marisa Bacalhau son algúns exemplos.

Na cultura popular encóntrase en festas e romarías como *A benção do bacalhau* –ritual ao cortalo–, *O enterro do bacalhau* –o sábado de Pascua para celebrar a fin das privacións, unha especie de representación teatral que consiste nun cortexo fúnebre co bacallau como reo, o xuíz, os avogados e as testemuñas (allo, cebola e pirixel)–, a *Benção dos Bacalhoeiros* –en maio, ao inicio da campaña, para despedir os *lugres*, os barcos bacallaeiros, camiño de Terra Nova. Tamén en adiviñas e cantigas:

- (1) *Qual é coisa, qual é ela...*
Compra-se cru,
faz-se cozido
e vende-se cru. [RESPOSTA: bacalhau]
- (2) ANA RITA, PIROLITA
Ana Rita, pirolita,
bacalhau, sardinha frita.
Quantas patas tem o gato?
Um, dois, três, quatro.
- (3) Ó MARIA, COTOVIA
Ó Maria Cotovia,
fecha a porta,
já é dia.
Vem aí
o bicho mau
que te papa

motivar a súa denominación (algo así como pemento no *bacalhau à Espanhola* ou manteiga no *bacalhau à Parisiense*). Trataríase, polo tanto, de formas cosmopolitas coas que os portugueses buscan enriquecer o seu patrimonio gastronómico relacionado co bacallau, ademais das receitas nacionais e rexionais, que denotan tamén certa busca de xustificación: “Aquí tamén se come como no estranxeiro” ou “No estranxeiro tamén se come bacallau”.

*o bacalhau.
Tapa a tua chaminé
com a ponta
do teu pé.
Tapa também
a janela
com a colcha
amarela.
E assim
o bicho mau
não te papa
o bacalhau.*

Na música atopamos, por mencionar só algún exemplo, desde o tema “O bacalhau quer alho” do intérprete Saúl, pasando polo popular “Bacalhau à portuguesa”, de Quim Barreiros, coñecido intérprete que ano tras ano percorre Portugal de norte a sur en xiras que congregan multitudes, ata un fado, “O fadinho do bacalhau”, da autoría de Ary dos Santos, cantado por Paulo de Carvalho e Carlos do Carmo, entre outros, e moi versionado.

No cancionero popular, António Thomaz Pires, de Elvas, no seu *Cancioneiro Popular Político* (1891), refírese ao bacallau nunha alusión ao *Remechido*⁹ algarvio da guerrilla miguelista:

(4) *Isto é bem bom.
Está menos mau,
tudo Remechido
sabe a bacalhau.*

Augusto Pires de Lima, no *Cancioneiro de Vila Real* (1928), recolle a seguinte estrofa:

(5) *Ó Castedo, Ó Castedo.
Estás assente num calhau,
Mataram minha mulher
com bolos de bacalhau*

Tamén no *Cancioneiro da Serra d’Arga* (1982) de Artur Coutinho encontramos a estrofa:

(6) *A mulher para ser boa,
tem que ter pernas de pau,
a barriga de manteiga
as mamas de bacalhau.*

Na literatura, o bacallau ocupa un espazo nas obras de escritores como Aquilino Ribeiro ou Eça de Queirós, quen satirizou sobre a asociación entre bacallau e relixiosidade na súa coñecida obra *A Reliquia* (Sobral; Rodrigues 2013: 631), e, non obstante, nunha

⁹ Sobrenome polo que se coñece a José Joaquim de Sousa Rei, (1797-1838), guerrilleiro portugués natural do Algarve.

carta dirixida ao tamén escritor Oliveira Martin, afirmaba: “Em quase tudo sou francês, excepto no justo amor pelo bacalhau de cebolada” (Coelho 2007: 86).

No cine aparece en títulos como “Bacalhau”, película brasileira, de 1979, que é unha parodia de “Tiburón”, de Steven Spielberg, estreada no mesmo ano.

Na economía, no comercio e no turismo está representado en marcas como “Riberaves” e “Sr Bacalhau”, nos comercios tradicionais, nas coñecidas como *mercearias*, tan típicas como a *Casa Oriental do Porto*, ou en establecementos gourmet como a *Casa Portuguesa do Pastel de Bacalhau*, en Lisboa. Existe incluso o *Museu do Bacalhau* en Ílhavo¹⁰, na ría de Aveiro, a *Rota do Bacalhau* ou o *Festival do Bacalhau*.

O bacallau está así mesmo presente na diáspora portuguesa, é dicir, naqueles lugares do mundo nos que hai emigrantes portugueses, para os que o bacallau é un alimento icónico, alén de ter como punto de encontro as *Academias do Bacalhau*, que promoven a convivencia entre os portugueses que viven no estranxeiro.

Ten cabida ata no humor, onde resulta curiosa a gran cantidade de chistes existentes sobre o bacallau. Sirvan os seguintes como exemplo:

(7) *Porque é que a água do mar é salgada?*

[RESPOSTA: Porque tem bacalhau de molho]

(8) *Bacalhau com cerveja (receita premiada)*

Ingredientes:

-bacalhau
-espinafre
-azeite
-alho
-cebola
-batatas
-sal
-cerveja
-mulher

Modo de preparação:

*Ponha a mulher na cozinha com todos os ingredientes (menos a cerveja, claro!!!) e feche a porta. Tome umas cervejinhas e assista ao resumo dos jogos da 1ª Liga e quando ouvir – ‘PRÁ MESA!!!’, o prato está pronto a comer!
É uma delícia e praticamente não dá trabalho nenhum. Bom apetite!*

¹⁰ Cidade coñecida como a “*capital do bacalhau*”, onde ten tamén a súa sede a *Confraria Gastronómica do Bacalhau*, cuxos obxectivos son: divulgar menús confeccionados a base de bacallau para dinamizar as diversas maneiras de cociñalo e de dar a coñecer a historia da pesca do bacallau.

E obviamente a súa presenza chegou tamén á lingua, especialmente ao *calão* e á fraseoloxía. *Calão*, segundo a definición que atopamos no *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea*, da Academia das Ciências de Lisboa (2001), é:

1. Linguagem especial usada por grupos marginais, por criminosos, reclusos..., caracterizada pelo uso frequente de termos grosseiros e obscenos; gíria de mariginais. (...) 2. Conjunto de vocábulos e expressões destes grupos, utilizado, pela expressividade, por pessoas de outros meios.

Así, en *calão*, segundo o *Dicionário de Expressões Populares Portuguesas*, de Guilherme Augusto Simões, *bacalhau* é unha das denominacións que recibe o sexo feminino; é tamén un apertón de mans; algo inconexo, sen pés nin cabeza; alguén moi delgado; alguén ordinario ou unhas orellas excesivamente grandes e separadas do cranio, *bacalhaus*. Do mesmo xeito que no *Dicionário de calão do mundo do crime* encontramos que *bacalhau* pode ser tamén unha inxección de droga, un xute.

En canto á fraseoloxía, como veremos máis adiante, é posible documentar en portugués un corpus considerable de UFS co bacallau entre os seus compoñentes, feito que espertou a nosa curiosidade e que nos levou a interesarnos nelas.

Podemos afirmar, polo tanto, que se establece, sen dúbida, unha identificación clara entre o bacallau e Portugal, de xeito que este produto se pode considerar un verdadeiro “marcador nacional”, tal e como o arroz no Xapón, a paella en España, o whisky en Escocia, a pizza en Italia, etc., e, así mesmo, un alimento icónico para a diáspora portuguesa, mediante as *Academias do Bacalhau*, que promoven a convivencia entre os portugueses que viven no estranxeiro. Fóra de Portugal, pensar en bacallau equivale a pensar nos portugueses. En certos países nos que a emigración portuguesa está máis concentrada, “o bacalhau identifica o portugués” (Consiglieri; Abel 1999: 88)¹¹. Tamén Sobral e Rodrigues explican esta identificación do bacallau co sentimento de pertenza nacional e co ser portugués, como se se debese ao seu papel multiseccular na vida cotiá “enquanto identificação que confere segurança ontolóxica, no contexto transnacional” (2013: 642). Se a nación foi definida como colectividade que pode verse, oírse ou idealizarse, segundo estes autores, tamén pode inxerirse e degustarse a través das comidas que identificamos con ela.

3. Corpus de fraseoloxía portuguesa do bacallau

3.1. Corpus completo

Co compoñente *bacalhau* documentamos en portugués unha gran cantidade de UFS, posto que o corpus completo da fraseoloxía construída co lexema *bacalhau* o constitúen, en primeiro lugar, todas as denominacións das receitas elaboradas con este produto, que, como sinalamos, representan un total de máis de mil: *bacalhau à Bras*, *bacalhau à Zé do Pipo*, *bacalhau com natas*, *bacalhau com todos*, *bacalhau de Espívia*, *bacalhau albardado*, *pataniscas de bacalhau*, *pastéis de bacalhau*, *bacalhau com trufas*, *bacalhau à Russa*,

¹¹ É de sobra coñecido que en Francia os portugueses son coñecidos coloquialmente como “bacalhaus”.

bacalhau à Maître d'hôtel com mariscos, bacalhau à Nossa Moda, bacalhau com grão, açorda de bacalhau, bacalhau à Provinciana, bacalhau de Cebolada, bacalhau escondido, trouxinhas de bacalhau, salada de línguas de bacalhau, pãezinhos de bacalhau, sonhos de bacalhau, caldeirada de bacalhau, bacalhau à Bom Vivant, bacalhau à Padre António das Caldas, bacalhau à Moda da Tia Ernestina, bacalhau com batatas a murro, bacalhau com presunto e azeitonas, bacalhau da Consoada, bacalhau em bolos enfolados, bacalhau no borralho, arroz de bacalhau no forno, almôndegas de bacalhau, bacalhau a-Ver-O-Mar, agulhas de bacalhau, barbatana de bacalhau enrolada à Moda do Norte, bacalhau aveludado, canja de bacalhau, desfeita de bacalhau, croquetes de bacalhau, empadão de bacalhau à Minhota, bacalhau económico, fantasias de bacalhau, bacalhau irresistível, lombinhos de bacalhau, bacalhau real, bacalhau rapidinho, bacalhau verde, etc.

Ademais, tamén o compoñen as vinte e unha UFS que documentamos co lexema *bacalhau* como compoñente: *apertar o bacalhau; bacalhau de porta de venda; Bacalhau é comer de negro e negro é comer de onça; Bacalhau quer alho; cheirar a bacalhau; Dá cá um bacalhau; dar um bacalhau/uma bacalhauzada; dar/estar/ficar/morrer em águas de bacalhau; estar com bacalhau; estender o bacalhau; gordo como rabo de bacalhau; magro como um bacalhau sueco; meter o bacalhau em; No dia de S. Silvestre, não comas bacalhau que é peste; No dia de S. Silvestre, não comas bacalhau nem no alho nem na reste; Para quem é, bacalhau basta/Bacalhau basta; pesar bacalhau; prometer bacalhau a pataco; salvar-se em águas de bacalhau; seco como um bacalhau; ser mais conhecido que bacalhau em porta de venda.*

A estas consideramos conveniente sumar as locucións *o fiel amigo, de molho, estar/ficar de molho* e *pôr de molho*, que, malia non conter o lexema *bacalhau* entre os seus compoñentes, sen dúbida o teñen como referente, dado que se relacionan claramente co produto. A primeira delas, por ser un alimento que ao longo da historia acompañou sempre aos portugueses, aos máis pobres, aos que habitaban no interior do país, naqueles lugares máis afastados da costa, onde non penetraba o peixe por mor da súa rápida deterioración, conque o bacallau salgado e seco xunto á sardiña salgada e o polbo seco era dos poucos produtos do mar que chegaban. Así mesmo, era o alimento que non podería nas longas viaxes marítimas nas que se embarcaron os portugueses do século XVI, de aí a súa consideración de alimento máis fiel e omnipresente na mesa dos portugueses. As restantes están relacionadas co proceso de transformación ao que na gastronomía portuguesa se somete ao bacallau para proceder ao seu consumo.

Podemos concluír, polo tanto, que o corpus de UFS co lexema *bacalhau* como compoñente ou referente inclúe en portugués unhas 1.025 unidades, número que nos parece significativo por si mesmo e moi relevante se o comparamos co español, lingua na que o corpus é verdadeiramente reducido, a pesar de se tratar dun país que figura tamén entre os grandes consumidores mundiais deste produto: *música bacalao/bacalata; la ruta del bacalao; cortar el bacalao; aprieta bacalao, que está caro el pescao; te conozco, bacalao, aunque vengas disfrazao; tanta carne y yo comiendo bacalao; bacalao al Pil Pil; bacalao encebollado; brandada de bacalao; buñuelos de bacalao; bacalao dorado; bacalao a*

la Teja; pimientos de piquillo rellenos de bacalao e algunhas outras denominacións de receitas e elaboracións que, en ningún caso, acadan as cifras do portugués.

3.2. Corpus de traballo

As dimensións do corpus de UFS con *bacalhau*, xunto á diversidade das unidades que o compoñen –como máis adiante trataremos– levounos a abordar o seu estudo de xeito fragmentado, motivo polo cal nos centramos neste traballo na análise das vinte e cinco unidades que recolleemos no cadro que ofrecemos a continuación, e pospoñemos para futuros traballos a análise das restantes.

Así, para a composición do noso corpus de traballo foron consultados os principais dicionarios de fraseoloxía portuguesa, así como glosarios, traballos teóricos, *sites* sobre fraseoloxía, etc. Estas obras, cando son citadas como fontes, aparecen identificadas como:

(S) – Simões, Guilherme Augusto (1993): *Dicionário de expressões populares portuguesas*. Lisboa: Publicações Dom Quixote.

(J) – Jorge, Guilhermina; Jorge, Suzete (1997): *Dar à língua. Da comunicação às expressões idiomáticas*. Lisboa: Cosmos.

(N-91) – Neves, Orlando (1991): *Dicionário de frases feitas*. Porto: Lello & Irmão Editores.

(N-92) – Neves, Orlando (1992): *Dicionário das origens das frases feitas*. Porto: Lello & Irmão Editores.

(N-99) – Neves, Orlando (1999): *Dicionário de expressões correntes*. Lisboa: Notícias.

(N-01) – Neves, Orlando; Santos, Carlos (2001): *Dicionário do palavrão e de outras inconveniências*. Lisboa: Notícias.

(DCMC) – Gomes, Paulo Jorge (1993): *Dicionário de calão do mundo do crime*. Lisboa: Escola Superior da Polícia.

(CN) – Campos Neves, Isabel; Costa Pinho, Teresa (1996): *Provérbios e dizeres populares. Português- Inglês*. Coimbra: Gráfica de Coimbra Lda.

(R-99) – Ruivinho Brazão, José (coord.) (1999): *Os provérbios estão vivos no Algarve*. Lisboa: Notícias.

(R-04) – Ruivinho Brazão, J. (2004): *Os provérbios estão vivos em Portugal*. Lisboa: Notícias.

(NS) – Santos, António (1990): *Novos dicionários de expressões idiomáticas*. Lisboa: Sá da Costa.

(B) – Babelite: [<http://www.babelite.org/>].

(CST) – Casota-Expressões idiomáticas: [<http://www.casota.org/expressions/index.html>].

(HM) – <https://dotempodaoutrasenhora.blogspot.com.es/2012/12/academia-do-bacalhau.html>

(M) – Machado, José Pedro (1996 = 2005 3ª edic.): *O Grande Livro dos Provérbios*. Lisboa: Notícias.

(MC) – Marques da Costa, José Ricardo (1999 = 2004 2ª edc.): *O Livro dos Provérbios Portugueses*. Lisboa: Editorial Presença.

(MO) – Moreira, António (1996 = 2003 5ª edic.): *Provérbios Portugueses*. Lisboa: Notícias.

(C) – Carvalho, Sérgio Luís de (2014): *Nas bocas do mundo. Uma viagem pela história das expressões portuguesas*. Lisboa: Planeta.

(GP) – [<http://www.gastronomias.com/proverbios.htm>].

- *apertar o bacalhau*: ‘saudar a alguén estreitándolle a man, cun apertón de mans’ (NS)
- *bacalhau de porta de venda*: ‘persoa moi delgada’ (NS)
- *Bacalhau é comer de negro e negro é comer de onça* (GP) (Brasil)
- *Bacalhau quer alho* (MO)
- *cheirar a bacalhau*: ‘ulir alguén mal por falta de hixiene’ (HM)
- *Dá cá um bacalhau!*: utilízase para saudar a alguén estreitándolle a man (B)
- *dar um bacalhau/uma bacalhauzada*: ‘saudar a alguén estreitándolle a man, cun apertón de mans’ (NS)
- *dar/ficar/morrer em águas de bacalhau*: ‘fracasar, acabar mal unha cousa’ (NS)
- *de molho*: ‘somerxido en agua; afastado temporalmente, inactivo, enfermo’ (NS)
- *estar com bacalhau*: ‘estar baixo os efectos dalgunha droga’ (DCMC)
- *estar/ficar de molho*: ‘estar enfermo, na cama’ (NS)
- *estender o bacalhau*: ‘ofrecer alguén a man para saudar a outra persoa’ (NS)
- *gordo como rabo de bacalhau* ‘persoa moi grosa’ (N-91)
- *magro como um bacalhau sueco* ‘persoa moi delgada’ (N-91)
- *meter o bacalhau em*: ‘golpear alguén a outra persoa; falar alguén mal doutra persoa; censurar’ (NS)
- *No dia de São Silvestre, não comas bacalhau que é peste* (MO)
- *No dia de São Silvestre, não comas bacalhau nem no alho nem na reste* (MO)
- *o fiel amigo*: ‘o bacallau seco’ (NS)
- *Para quem é bacalhau basta/Bacalhau basta*: utilízase para dicir que para determinada persoa calquera cousa serve, non é preciso esforzarse demasiado (B)
- *pesar bacalhau*: ‘cabecear de sono; durmir unha pequena sesta’ (NS)
- *pôr de molho*: ‘colocar algo en líquido para que amoleza, desalgue etc.; pospoñer alguén a súa opinión sobre algunha cousa, noticia, etc., ata poder comprobar a súa autenticidade, validez ou veracidade’ (NS)
- *prometer bacalhau a pataco*: ‘facen unha promesa populista e demagóxica, que se sabe que é imposible cumprir’ (C)
- *salvar-se em águas de bacalhau*: ‘escapar por pouco’ (NS)
- *seco como um bacalhau*: ‘persoa fría, distante’ (NS)
- *ser mais conhecido que bacalhau em porta de venda*: ‘ser unha persoa moi coñecida e buscada por todos’ (S)

4. Fraseoloxía do bacallau

4.1. Clasificación

Para a clasificación das UFS do noso corpus partimos da caracterización proposta por Corpas Pastor (1996: 20), quen considera que se trata de:

(...) unidades léxicas formadas por máis de dos palabras gráficas en su límite inferior; cuyo límite superior se sitúa en el nivel de la oración compuesta. Dichas unidades se caracterizan por su alta frecuencia de uso, y de coaparición de sus elementos integrantes; por su institucionalización, entendida en términos de fijación y de especialización semántica; por su idiomatidad y variación potenciales; así como por el grado en el cual se dan todos estos aspectos en los distintos tipos.

Esta autora traballa cunha concepción da fraseoloxía bastante ampla, na que distingue tres grandes bloques de estruturas¹²:

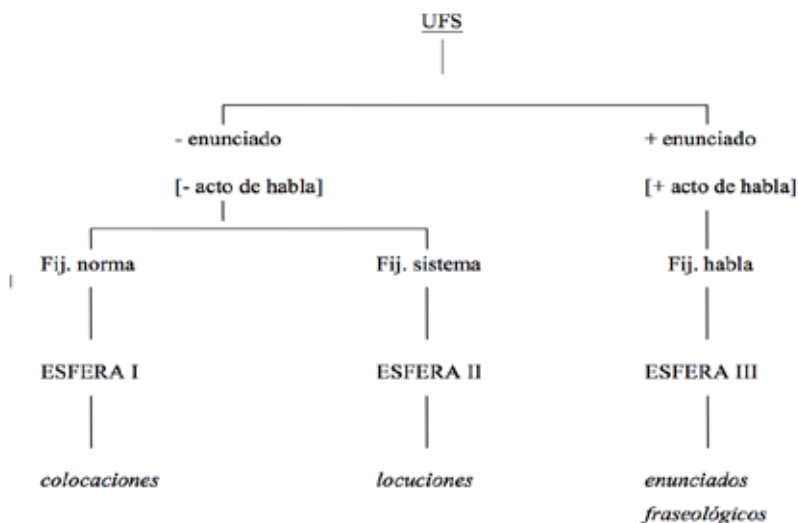

Figura 1: Clasificación das unidades fraseolóxicas

A primeira esfera comprende as colocacións, UFS que, desde o punto de vista do sistema da lingua, son sintagmas libres, xerados a partir de regras, pero que presentan certo grao de restrición combinatoria determinada polo uso. A segunda está integrada polas locucións, UFS do sistema da lingua, que presentan como trazos definitorios a fixación interna, a unidade de significado e a fixación externa pasemática. Funcionan, polo xeral, como elementos oracionais. A autora establece unha taxonomía composta por locucións nominais, adxectivas, adverbiais, verbais, prepositivas, conxuntivas e

¹² Corpas Pastor (1996:50-212) ofrece unha descrición exhaustiva desta proposta de clasificación.

clausais, segundo desempeñen as funcións dun sintagma nominal, as funcións oracionais de atribución ou predicación, as funcións dun sintagma adverbial ou dun predicado, funcionen como núcleo dun sintagma prepositivo, realicen funcións coordinantes ou subordinantes ou estean formadas por varios sintagmas, un deles necesariamente verbal. A terceira esfera comprende os enunciados fraseolóxicos, isto é, enunciados completos que constitúen actos de fala e que presentan fixación interna e externa. Dentro destes, a autora distingue entre paremias e fórmulas rutineiras. As primeiras, con significado referencial e autonomía textual; as segundas, sen autonomía textual e cun significado social, expresivo ou discursivo.

No corpus de UFS portuguesas con *bacalhau*, sen dúbida as máis produtivas son as pertencentes á Esfera I –colocacións–, integrada, entre outras moitas, por *bacalhau aveludado, canja de bacalhau, desfeita de bacalhau, croquetes de bacalhau, empadão de bacalhau à Minhota, bacalhau económico...* O seu elevado número, así como a súa gran diversidade, froito da creatividade do pobo portugués, levounos a pospor o seu estudo para futuros traballos.

Desta maneira, no presente traballo centramos a nosa análise nas UFS que integran as esferas II e III, segundo a clasificación de Corpas Pastor. Pertencen á Esfera II –locucións– un total de dezanove (19): *apertar o bacalhau, bacalhau de porta de venda, cheirar a bacalhau, dar um bacalhau/uma bacalhauzada, dar/ficar/morrer em águas de bacalhau, de molho, estar com bacalhau, estar/ficar de molho, estender o bacalhau, gordo como rabo de bacalhau, magro como um bacalhau sueco, meter o bacalhau em, o fiel amigo, pesar bacalhau, pôr de molho, prometer bacalhau a pataco, salvar-se em águas de bacalhau, seco como um bacalhau, ser mais conhecido que bacalhau em porta de venda.* Á súa vez, na Esfera III –enunciados fraseolóxicos– documentamos seis (6): *Bacalhau quer alho; Dá cá um bacalhau!; No dia de São Silvestre, não comas bacalhau que é peste; No dia de São Silvestre, não comas bacalhau nem no alho nem na reste; Para quem é bacalhau basta/Bacalhau basta; Bacalhau é comer de negro e negro é comer de onça.*

No caso das locucións, o predominio das verbais é evidente, trece (13): *cheirar a bacalhau, apertar o bacalhau, dar um bacalhau/uma bacalhauzada, dar/ficar/morrer em águas de bacalhau, estar com bacalhau, estar/ficar de molho, estender o bacalhau, meter o bacalhau em, pesar bacalhau, pôr de molho, prometer bacalhau a pataco, salvar-se em águas de bacalhau, ser mais conhecido que bacalhau em porta de venda.* A estas séguenlles as adxectivas, con tres (3) –*gordo como rabo de bacalhau, magro como um bacalhau sueco, seco como um bacalhau*–, as nominais, dúas (2) –*bacalhau de porta de venda, o fiel amigo*– e as adverbiais, unha (1), *de molho*.

Dentro dos enunciados fraseolóxicos, distinguimos paremias, tres (3) –*No dia de São Silvestre, não comas bacalhau que é peste; No dia de São Silvestre, não comas bacalhau nem no alho nem na reste; Bacalhau é comer de negro e negro é comer de onça*– e fórmulas rutineiras, tamén tres (3) –*Dá cá um bacalhau!; Para quem é bacalhau basta/Bacalhau basta; Bacalhau quer alho.* Neste último conxunto, a primeira fórmula é unha

fórmula ritual de carácter psicosocial, utilizada para saudar a alguén con quen nos unen lazos de amizade. Os outros dous exemplos cremos que integrarían o grupo de fórmulas que Corpas Pastor (1996) denomina “miscelánea”, pois carecen de verbo performativo que traduza a súa forza ilocucionaria e atópanse certamente bastante próximas ás paremias, invitando, no primeiro caso, a non malgastar esforzos ou medios cunha persoa, e suxerindo un aderezo, no segundo.

4.2. Fixación morfosintáctica e variación

A fixación, entendida como o carácter invariable ou inmodificable das UFS (García-Page 2008: 217), é probablemente a característica definitoria máis aceptada pola maioría dos estudosos da fraseoloxía¹³. Moi vinculada á consolidación definitiva dun sintagma libre como UF atópase a institucionalización, é dicir, o referendo social, o recoñecemento dos falantes, que fan súa a expresión, de modo que se pode afirmar que esta característica é a responsable de que un sintagma libre en orixe se establezca, se fixe como UF.

En todas as UFS que conforman o noso corpus o seu carácter fixo e institucionalizado está fóra de dúbida. Con todo, é posible constatar algúns exemplos de variación que, en principio, poderían parecer contraditorios con ese carácter invariable que acabamos de atribuírlles e que, non obstante, non fan máis que pór de manifesto o vencello incuestionable entre fixación e variación. Para García-Page, tal contradición non existe, posto que as variacións que consenten algunhas UFS “han de estar fraseolóxicamente previstas, codificadas, fijadas de antemano, la variación (autorizada) es, pues, predecible” (2008: 217). É dicir, a propia variación tamén está, dalgún xeito, institucionalizada e a manipulación arbitraria adoita ser de vida efémera.

Falamos así de variante fraseolóxica cando:

(...) las modulaciones formales que presenta una misma expresión fija están codificadas o institucionalizadas; las variaciones lúdicas o estructuras desautomatizadas no constituyen variantes, salvo en el caso de que, con el tiempo, su uso se generalice y sean sancionadas por la comunidad. (2008: 219)

No caso das UFS do portugués co *bacalhau* como compoñente ou como referente, encontramos as seguintes variantes cuxa natureza diversa interesa analizar: *dar/estar/ficar/morrer em águas de bacalhau, dar um bacalhau/uma bacalhauzada, estar/ficar de molho* e *Para quem é, bacalhau basta/Bacalhau basta*.

Para a nosa análise basearémonos na proposta de clasificación de variantes¹⁴ que fai García-Page (2008), quen distingue as seguintes variantes institucionalizadas en función da análise lingüística á que corresponde a variación: fónicas, gráficas, morfolóxicas, gramaticais, sintácticas e léxicas.

¹³ Casares Sánchez (1960), Zuluaga Ospina (1980), Wotjak (2000), Tristán Pérez (1988), Corpas Pastor (1996), Rúa Gurillo (1995), Forment Fernández (1999), Álvarez de la Granja (2002), Iñesta Mena e Pamiés Bertrán (2002), Mejri (2003), entre outros.

¹⁴ Outras propostas de clasificación das variantes podemos atopalas en Forment Fernández (1999, 2000), Dawes (1998), Álvarez de la Granja (1999, 2002), García-Page (1999, 2001), Burger (2000).

Así, en *dar/estar/ficar/morrer em águas de bacalhau* identificamos claramente variantes léxicas conseguidas mediante un mecanismo de conmutación, un dos máis produtivos na formación de variantes. Neste caso concreto, o intercambio efectúase entre unidades léxicas case sinónimas –dar, ficar, morrer, co sentido de ‘acabar, concluir’–. O mesmo sucede en *estar/ficar de molho –estar, ficar–* e en *dar um bacalhau/uma bacalhauzada –bacalhau, bacalhauzada–*, se ben, neste último, a relación que existe entre os elementos conmutables non é de sinonimia senón de pertenza ao mesmo campo léxico, no que *bacalhauzada*, ao igual que *bacalhoada*, segundo podemos ver no *Dicionário da Academia das Ciências* na súa terceira acepción, é ‘aperto de mão’, polo que pode ser considerada unha intensificación respecto a *bacalhau* como ‘aperto de mão’ tamén na definición ofrecida por este mesmo dicionario na súa cuarta acepción. Cómpre sinalar que a variante léxica, neste caso, implica tamén unha variante morfolóxica e gramatical –*um/uma*–. Por outro lado, a locución *dar um bacalhau* debemos poñela en relación co enunciado fraseolóxico *Dá cá um bacalhau!*, que non constitúe unha variante, senón unha UF diferente, un enunciado fraseolóxico. Noutras palabras, estamos ante unha transformación froito da propia evolución histórica da unidade, e resulta bastante probable que fose o enunciado fraseolóxico o que estivese na orixe da locución verbal.

Nas UFS *Para quem é, bacalhau basta* e *Bacalhau basta* documentamos un exemplo do que García-Page (2008: 238) denomina “abreviatura fraseolóxica¹⁵”, un tipo de variante que fai referencia á versión curta ou reducida dun enunciado fraseolóxico sen que iso implique nin unha alteración do seu significado nin do seu uso. Nos exemplos concretos que nos ocupan, a abreviatura obtense mediante a subtracción das unidades léxicas que constitúen a primeira parte do enunciado fraseolóxico.

No caso das unidades *ser mais conhecido que bacalhau em porta de venda* e *bacalhau de porta de venda*, poderíamos pensar nun principio que se trata de variantes da mesma UF –a segunda sería a versión curta ou abreviada. Porén, constatamos que a versión curta implica un cambio de significado, o que nos permite afirmar que estamos ante dúas UFS distintas.

4.3. Aspectos semánticos

O feito de que a voz *bacalhau* presente un escaso grao de idiomaticidade –xa que non é exclusiva das UFS documentadas e pode recoñecerse o seu significado na maior parte delas– fai posible tratar de abordar a identificación dos mecanismos semánticos que motivaron a súa creación.

Non obstante, para a análise semántica convén ter presentes os varios significados de *bacalhau* en portugués:

¹⁵ O propio García-Page aprofunda na caracterización e descrición da abreviatura fraseolóxica en traballos como por exemplo (1999, 2001).

<p>ba·ca·lhau (origem duvidosa)</p> <p>substantivo masculino</p> <ol style="list-style-type: none"> [Ictiología] Peixe gadídeo que se cria especialmente nos mares do Norte. Esse peixe usado na alimentación (ex.: <i>bacalhau à gomes de sa</i>). Azorrague com que, no Brasil, eram fustigados os escravos. [Jogos] Antigo jogo de rapazes. [Informal] Pessoa muito magra. [Informal] Cumprimento feito com um aperto de mão (ex.: <i>venha dai um bacalhau, amigo</i>). = PASSOU-BEM <p>adjectivo de dois géneros e substantivo de dois géneros</p> <ol style="list-style-type: none"> [Brasil, depreciativo] [Desporto] Relativo ao Clube de Regatas Vasco da Gama ou o que é seu jogador ou adepto. = VASCAINO <p>bacalhaus substantivo masculino plural</p> <ol style="list-style-type: none"> [Vestuário] Conjunto de tiras, geralmente de renda ou de cambráia, que se usavam pendentes sobre o peito da batina. [Vestuário] Grandes colarinhos pendentes.

Figura 2: Aceptións de *bacalhau* no *Dicionário Priberam da Língua Portuguesa*

bacalhau [bʌkɐˈlɐw]. *s. m.* (Do neerl. *babelhau*, pelo fr. *cabillaud*, com metátese das duas primeiras sílabas). **1. Zool.** Peixe teleosteo da familia dos gadídeos (*Gadus morhua*, Lin.), habitualmente pescado nas águas frias dos mares do Norte, cuja carne, seca e salgada, é muito usada na alimentación. O *bacalhau* é um peixe muito usado na cozinha tradicional portuguesa, em especial em datas festivas como o Natal. *Canas, línguas de +; peca do +; posta de +. bacalhau de lastro*, aquele que é de inferior qualidade, transportado no porão das embarcações. **óleo* de fígado de bacalhau**. **2. Cul.** Prato que tem o bacalhau como ingrediente principal. + *assado, cozido; + com grão, com natas, com todos; + na brasa, no forno; patês, patanicas de +. bacalhau à biscoinha*, o que é preparado com azeite, batatas e pimentões. **bolo* de bacalhau**. **3. Fam.** Pessoa magra e esguia. **bacalhau de porta de venda**, *Bras.*, pessoa extraordinariamente magra. **4. Fam.** Aperto de mão. «Florêncio Távares até me deu um beijo, ele que me enviou, desde pequeno, a si apertar a mão, bacalhau e mais

nada, dizia ele» (M. ALFEGRE, *Alma*, p. 61). **5. pl.** Colarinhos altos, largos e muito engomados que se usavam pendentes sobre o peito. **6. pl.** Tiras de renda ou de cambráia branca que se usavam pendentes ao pescoço sobre o peito. **7.** Tipo de madeira de pinho. **8. Bras.** Chicote de couro cru torcido, com que se açoitavam os escravos. **Aplicação do bacalhau**. **9. Bras.** Pedaco de madeira ou de chapa metálica, usado como remendo para vedar um buraco ou uma fresta, ou para tapar um veio de água. **apertar o bacalhau**, *Fam.*, cumprimentar alguém com um aperto de mão. **alguma coisa dar em águas de bacalhau**, *o m.* que *ficar em águas de bacalhau*. **estender o bacalhau a alguém**, *Fam.*, estender a mão para cumprimentar alguém. **alguma coisa ficar em águas de bacalhau**, *Fam.*, não ter o desenvolvimento, as consequências, os resultados esperados; frustrar-se. **para quem é, bacalhau basta!**, *Fam.*, frase exclamativa com que se indica que qualquer coisa serve, sendo desnecessários o esmero ou o cuidado, visto o destinatário não merecer apreço ou atenção.

Figura 3: Aceptións de *bacalhau* no *Dicionário da Academia das Ciências de Lisboa*

<p>Arrear o tirante Deixar cair o cordão falso usado na burla.</p> <p>Arrecadado Preso.</p> <p>Arrefecer Matar.</p> <p>Arrego Negócio.</p> <p>Arribatos Acima de. Em cima de.</p> <p>Arrolar Ressonar.</p> <p>Assoprar Denunciar.</p> <p>Atacar Prostituir-se.</p> <p>Atraçar Meter conversa com quem se quer burlar.</p> <p>Atroços Atrás de. Ir ou estar atrás de.</p> <p>Atrombar Comer à custa dos outros.</p>	<p>B</p> <p>Bacalhau Injecção de droga. <i>Chuto</i>.</p> <p>Bacalhau (Estar com) Estar sob o efeito de droga.</p> <p>Badaio <i>Chuto</i>.</p> <p>Bad-trip Má viagem; síndrome psicótico com delírios e alucinações angustiantes provocadas pelo LSD.</p> <p>Bafinho <i>Chinesa</i>.</p> <p>Bafo Forma de consumir heroína, a qual é inspirada, via oral, ao ser queimada sobre uma folha de papel prata/alumínio.</p> <p>Baguines Em baixo ou abaixo de.</p> <p>Balázio <i>Chuto</i>.</p>
---	---

Figura 4: Aceptións de *bacalhau* no *Dicionário de Calão do mundo do crime*

Polo que respecta ás UFS que estamos analizando, en xeral, trátase de metáforas transparentes, con referentes coñecidos, aínda que o seu grao de idiomaticidade é variable¹⁶. Así, se por idiomaticidade entendemos o significado denotativo figurativo ou translaticio, fronte ao significado denotativo literal (Corpas Pastor, 1996: 27), resulta obvio que en UFS como *bacalhau de porta de venda*, *o fiel amigo*, *morrer/dar/ficar em águas de bacalhau*, *estar com bacalhau*, *meter o bacalhau*, *pesar bacalhau*, *prometer bacalhau a pataco* ou *salvar-se em águas de bacalhau* o grao de idiomaticidade é maior que o que atopamos, por exemplo, en *cheirar a bacalhau*, *seco como um bacalhau*, *ser mais conhecido que bacalhau em porta de venda*, *magro como um bacalhau sueco* ou *gordo como rabo de bacalhau*, de aí que sexa máis complicado desentrañar a súa motivación. A medio camiño entre un e outro grupo atópanse as UFS *apertar o bacalhau*, *Dá cá um bacalhau!*, *dar um bacalhau/uma bacalhauzada* e *estender o bacalhau*, nas que non se recoñece o significado de *bacalhau* como peixe utilizado para a alimentación humana, senón que a acepción que subxace é a de 'saudar a alguén', dado que a súa motivación parte da identificación do *bacalhau* como o *fiel amigo*, pois, como explicamos previamente, este é un alimento que nunca faltou na mesa dos portugueses, mesmo na dos máis pobres, de aí a súa identificación co amigo máis fiel e por tanto coa amizade. É preciso coñecer esta asociación para desentrañar a motivación deste grupo de UFS que fai referencia a saudar unha persoa mediante un apertón de mans.

No conxunto das UFS nas que o referente non é o saúdo, senón o peixe de extraordinarias propiedades e posibilidades culinarias, encontramos algunhas locucións adxectivas –*gordo como rabo de bacalhau*, *magro como um bacalhau sueco* e *seco como um bacalhau*–, que son estruturas comparativas estereotipadas. Nelas a comparación constitúe un mecanismo de intensificación, equivalente ao superlativo, ben sintético –coa terminación sufixal –íssimo/a–, ben analítico –co adverbio *muito*. Agora ben, nos casos concretos que nos ocupan, a intensificación non se consegue só por medios gramaticais, senón que, como apunta Codita (2014), se logra tamén mediante estratexias inferenciais ou presuposicionais. É dicir, o bacallau constitúe o representante extralingüístico do grao máximo de sequidade, de delgadeza e tamén, paradoxalmente, de gordura –en referencia a esa parte máis avultada e grosa que é o rabo–, de aí o seu valor superlativo. O valor cultural do bacallau compartido polos membros da mesma sociedade é o que permite afirmar que nestas unidades se produce intensificación.

Características similares encontramos na UF *ser mais conhecido que bacalhau em porta de venda*, novamente unha comparación estereotipada de valor superlativo, se ben, neste caso, a fixación se produciu integrando o verbo *ser*, o que deu orixe a unha locución verbal. Este verbo, cremos, non contribúe en nada ao sentido idiomático da unidade, xa que a carga metafórica segue residindo no substantivo *bacalhau* e non no verbo que o acompaña. A imaxe que subxace na unidade é a das tendas tradicionais portuguesas, as *mercearias*, nas que aínda hoxe é habitual ver o bacallau seco colgado no exterior, como reclamo para a clientela, que forma parte do imaxinario común portugués. Un referente

¹⁶ Traballos específicos sobre a idiomaticidade podemos atopalos en González Rey (1998), García Page (1997, 2000), Copras Pastor (1996).

máis afastado, e polo tanto menos recoñecible nesta unidade, podería ser, como apunta Nobre (2012), o costume –consecuencia da instrumentalización do bacallau por parte da Igrexa– de distribuír este produto como donativo na porta das igrexas e conventos nas épocas festivas do calendario litúrxico, o que contribuíu á popularidade do alimento entre os máis humildes. Esta práctica explicaría así mesmo a unidade *bacalhau de porta de venda*, co sentido de ‘moi delgado’, xa que seguramente o produto que se distribuía non se correspondería coas partes máis nobres e de mellor calidade do bacallau, senón coas máis fracas e de peor calidade, o que explica a asociación coa delgadeza. Este mesmo referente é probable que estea na orixe da UF *Para quem é, bacalhau basta* e a súa variante *Bacalhau basta*, pois en efecto a xerarquía eclesiástica consideraría máis que suficiente este alimento para os mendigos e persoas de orixe humilde que se achegarían a recibilo, significado que se xeneralizaría con posterioridade e que chegou ata os nosos días cristalizado nestas dúas UFS. A consideración do bacallau como comida de pobres, evidente nestas UFS, podería atopar o seu referente no antigo costume portugués, que só puidemos constatar verbalmente, de dar como alimento ao servizo, ás empregadas domésticas, patacas cocidas na auga da cocción do bacallau. Aquí podería estar tamén a orixe da unidade *salvar-se em águas de bacalhau*, pois certamente este alimento suporía unha verdadeira salvación no día a día destas mulleres. Do mesmo xeito, na UF *Bacalhau é comer de negro e negro é comer de onça*, con ese desprezo evidente cara á comida das persoas de cor, encontramos de novo a asociación entre o bacallau e a comida de pobres, neste caso, os negros.

De novo, en relación coa instrumentalización do bacallau, tamén a política utilizou o bacallau para crear climas favorables ou desfavorables a diversas actuacións, como xa sinalamos, xa que este produto estaba no punto de mira de políticas interesadas. E isto é o que sucede na unidade *prometer bacalhau a pataco*, pois, segundo documenta Carvalho (2014: 186), durante a Primeira República correu insistentemente o rumor de que os republicanos baixarían os prezos, para que todos os portugueses tivesen acceso aos bens de consumo máis esenciais, entre os cales se atopaba o bacallau, que sería vendido “a pataco”, moeda de pouco valor.

Unha análise interesante é a que permite o grupo de UFS relacionadas co proceso de transformación ao que se somete o bacallau na gastronomía portuguesa. Referímonos a unidades como *pesar bacalhau*, que fai referencia á pesada do produto para proceder á súa venda, actividade presentada como aburrída e monótona, ata o punto de producir somnolencia, ou *cheirar a bacalhau*, na que atopamos a asociación do forte olor característico do bacallau salgado e seco co mal cheiro corporal. Facendo alusión á práctica habitual á que se somete o bacallau seco, o desalgado, meténdoo de mollo en auga durante algún tempo, documentamos unidades como *de molho, pôr de molho, estar/ficar de molho*, nun claro exemplo de ampliación semántica, desde o simple ‘somexido nun líquido’ ata ‘coa opinión sobre algunha cousa en suspense ata poder comprobar a súa veracidade, validez’, para chegar a ‘inactivo, temporalmente afastado’ e ‘enfermo, na cama’, que aparece como terceira acepción. Tamén en relación coa práctica de colocar o bacallau de mollo para o seu desalgado podería estar a unidade *dar/estar/ficar/morrer em águas de bacalhau*.

En relación co modo de cociñar o bacallau podemos analizar a unidade Bacalhau quer alho, posto que o bacallau cocido e aliñado con alho, pirixel e aceite é unhas das receitas máis habituais na cociña portuguesa¹⁷.

Nas unidades *No dia de S. Silvestre, não comas bacalhau que é peste* e *No dia de S. Silvestre, não comas bacalhau nem no alho nem na reste*, subxacen en cambio algunhas indicacións respecto a comer bacallau. Desde a Idade Media, o calendario cristián determinaba xaxún obrigatorio nas principais festas católicas, entre as que estaba o Nadal. Como o xaxún implicaba non comer ningún tipo de carne –que significaba pecado e luxuria nun día de purificación como é a véspera do Nadal–, os portugueses foron introducindo o bacallau, que foi adquirindo o seu lugar como alimento alternativo á carne, ao ser tamén un produto barato. Así, na *Ceia de Natal*, o día vinte e catro de decembro, a tradición manda comer bacallau –con patacas e col cocidas, regado con aceite–, pois, aínda que o xaxún no Nadal xa desapareceu, o costume persiste, e a carne queda reservada para a comida do día vinte e cinco e días posteriores, de aí que na cea de Noitevella, o día trinta e un de decembro –día de San Silvestre, celebración do paso dun ano ao outro– non se coma bacallau, xa que a obriga cristiá xa non o prescribía, polo que era habitual comer carne de diferentes tipos. Esa preferencia da carne nesa data concreta explica a consideración do bacallau como “peste” que atopamos nas nosas dúas UFS, unidades que están en clara relación con outro coñecido refrán portugués que testemuña isto mesmo: *No dia de S. Silvestre, quem tem carne que lhe preste*, no que documentamos fosilizado o costume portugués de ofrecer bacallau aos máis pobres e necesitados o día vinte e catro de decembro e carne o día trinta e un.

Finalmente, na unidade *meter o bacalhau em...*, co sentido de golpear unha persoa ou falar mal dela, o referente non é o peixe, senón un tipo de fusta ou látego, como puidemos comprobar anteriormente nas definicións de *bacalhau* procedentes de diversos dicionarios. A ampliación metafórica produciuse a partir dun látego coa empuñadura de madeira da que sobresaían cinco tiras de coiro retorcidas ou con nós, que era utilizado no Brasil para azoutar os escravos, como castigo, e cuxa forma, cando se enarboraba para a súa utilización, se semellaría bastante á do bacallau seco. Así, como en *estar com bacalhau*, o referente tampouco é o apreciado peixe, senón, neste caso, unha inxección de droga, un xute, como viamos no *Dicionário de calão do mundo do crime*, que explica o sentido desta UF como ‘estar baixo os efectos dalgunha droga’.

En canto á valoración das UF analizadas, podemos diferenciar unha connotación positiva e unha negativa do lexema *bacalhau*. Como positivas identificamos as seguintes: *apertar o bacalhau*, *Dá cá um bacalhau*, *dar um bacalhau/uma bacalhauzada*, *estender o bacalhau*, *o fiel amigo*, directamente relacionadas coa amizade, ás que hai que engadir *salvar-se em*

¹⁷ Encontramos estes elementos no *Enterro do Bacalhau*, representación teatral que consiste nun cortexo fúnebre co bacallau como reo, realizado o sábado de Pascua para celebrar o fin das privacións, na cal ao bacallau o acompañan como testemuñas o alho, o aceite e o pirixel. Trátase dunha festa popular pagá, realizada cada catro anos, que consiste nunha protesta contra a prohibición do consumo de carne durante a Coresma, pero que admitía excepcións para todos aqueles que comprasen a bula, indulto que estaba ao alcance dos máis ricos, feito polo que o resto debía recorrer ao bacallau por ser o peixe máis barato. [http://www.cm-leiria.pt/frontoffice/pages/617?news_id=2114].

águas de bacalhau, co bacallau como alimento salvador para o servizo doméstico e *ser mais conhecido que bacalhau em porta de venda*, pola popularidade do produto. Como negativas, *Bacalhau é comida de negro e negro é comida de onça*, *bacalhau de porta de venda*, *cheirar a bacalhau*, *dar/ficar/morrer em águas de bacalhau*, *de molho*, *estar/ficar de molho*, *magro como um bacalhau sueco*, *meter o bacalhau em...*, *Para quem é, bacalhau basta/Bacalhau basta*, *pôr de molho*, *prometer bacalhau a pataco*, *seco como um bacalhau*, *estar com bacalhau*, relacionadas neste caso coa antiga consideración do bacallau como alimento tradicionalmente de pobres. No caso concreto da UF *Bacalhau é comida de negro e negro é comida de onça*, a connotación negativa é bastante máis forte, posto que, ao se tratar dun fraseoloxismo brasileiro, os negros son os escravos. Tamén son negativas as relacionadas con características derivadas do proceso de transformación ao que é sometido Portugal, amais das referencias ao látigo usado no Brasil para castigar os escravos e á inxección de droga. Nas restantes unidades non evidenciamos unha connotación específica, xa que aparece o bacallau nos seus diversos modos de preparación, venda e hábitos de consumo. Visto isto, sinalamos que, malia a súa orixe humilde, o valor positivo da voz *bacalhau* na fraseoloxía portuguesa é o dominante.

5. Conclusións

Podemos afirmar que as UFS que integran a voz *bacalhau* son moi numerosas no portugués actual, fronte aos escasos exemplos que atopamos noutras linguas como o castelán. Tendo en conta a perspectiva histórica, o bacallau na cultura portuguesa ten un valor importantísimo, como vimos, cuxo simbolismo está documentado xa nos séculos XIII e XIV. Certos alimentos convértense en familiares para a maioría, como sucedeu co bacallau para os portugueses e con certos adubos moi utilizados na elaboración dos pratos nos que o bacallau é o ingrediente principal: aceite, allo... Segundo Hage (2010: 418 ápd Sobral; Rodrigues 2013: 623), esa familiaridade posúe unha dimensión corporal, construída mediante experiencias sensoriais simultáneas –olfactivas, visuais, gustativas– e culturais, que enraízan e fan que a comida se poida considerar unha manifestación da especificidade dun determinado grupo social, revelada pola aceptación ou exaltación de certos alimentos e pola repugnancia fronte a outros. A dita familiaridade adquirese na infancia, dun modo inconsciente, a través da socialización lenta, formando a base de identificacións duradeiras, da memoria, da nostalgia, onde un alimento pode desencadear “metonimias imaxinadas” que remiten ao todo que é a terra natal.

De aí que non sorprenda a presenza do bacallau nos máis diversos ámbitos da cultura portuguesa, así como na lingua e na fraseoloxía.

Na lingua portuguesa, a voz *bacalhau* ofrece, como vimos, un semantismo amplo que transcende o propio peixe e integra desde un ‘estreitar as mans’ a unha ‘inxección de droga’, pasando por outros significados como os de ‘persoa moi delgada’, ‘orellas de soplillo’ ou ‘látigo’, e revela asociacións inusitadas e unha gran capacidade metafórica.

No caso da fraseoloxía, en canto que alimento fundamental e emblemático na tradición portuguesa, o bacallau gañou a súa presenza en diferentes tipos de UFS, cuxa análise

pon de manifesto a súa gran produtividade, a súa capacidade de variación, así como os procesos histórico-culturais relacionados co bacallau que están na orixe de boa parte destas unidades e que ao longo dos séculos quedaron fosilizados e perpetuados nelas, ademais dos mecanismos de asociación e metaforización que se fundamentan nas imaxes dun alimento –como é o bacallau salgado e seco–, cuxa identificación con Portugal e cos portugueses é un feito incuestionable.

6. Bibliografía

- ACADEMIA DAS CIÊNCIAS DE LISBOA (2001): *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea*. Lisboa: Verbo.
- ÁLVAREZ DE LA GRANJA, María (1999): "Variación e sinonimia nas unidades fraseolóxicas. Caracterización xeral e propostas de tratamento lexicográfico", en *Cadernos de Lingua*, 19; 43-63.
- (2000): "Transgresións da fixación fraseolóxica", en ENGLEBERT, Annick; PIERRARD, Michel; ROSIER, Laurence e RAEMDONCK, Dan Van (eds.): *Actes du XXII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*, 6, Tubinga: Max Niemeyer Verlag; 19-26.
- BURGER, Harald (2000): "La variación en fraseología", en PAMIÉS BERTRAN, Antonio; LUQUE DURÁN, Juan de Dios (eds.): *Trabajos de lexicografía y fraseología contrastivas*. Granada: Granada Lingvistica; 105-118.
- CARVALHO, Sérgio Luís de (2014): *Nas bocas do mundo. Uma viagem pela história das expressões portuguesas*. Lisboa: Planeta.
- CODITA, Viorika (2014): "Fraseología culinaria: algunos apuntes histórico-diacrónicos", en EBERENZ, Rolf. (ed.): *Discursos hispánicos sobre alimentación y culinaria. Aproximaciones literarias y lingüísticas*. Madrid: Visor Libros; 313-340.
- COELHO, Carlos (2007): *Portugal genial*. Lisboa: Bertrand Editora.
- CONSIGLIERI, Carlos; ABEL, Marília (1998): *O bacalhau na vida e na cultura dos portugueses*. Lisboa: Academia do bacalhau.
- (1999): *Bacalhau em Português*. Sintra: Colares Editora.
- CORPAS PASTOR, Gloria (1996): *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.
- CASARES SÁNCHEZ, Julio (1950): *Introducción a la lexicografía moderna*, Madrid: CSIC, 1969, anejo 52 de RFE.
- COUTINHO, Artur (1982): *Cancioneiro da Serra d'Arga*. Viana do Castelo: Edição do Autor.
- DAWES, Elisabeth (1998): «Les variantes de la locution dans le système», en RUFFINO, Giovanni (ed.): *Atti del XXI Congresso Internazionale de Linguistica e Filologia Romanza*, vol. 3, Tubinga: Max Niemeyer, 201-211.
- DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij; PIIRAINEN, Elisabeth (2005): *Figurative Language: cross-cultural and cross linguistic perspectives*. London: Ed. Elsevier.
- FORMENT FERNÁNDEZ, María del Mar (1999): *Fijación y uso de algunas expresiones fraseológicas del español*. [Tese de doutoramento]. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- (2000): «Variación fraseológica y didáctica del español», en *Frecuencia L*, 13; 64-67.

- GARCÍA BENITO, Ana Belén (2006): *Diccionario de Expresiones Idiomáticas español-portugués* [2ª edición ampliada e mellorada]. Mérida: Gabinete de Iniciativas Transfronterizas-Junta de Extremadura.
- (2007): “¿Es la fraseología un hueso duro de roer desde el punto de vista de la traducción?”, en BAIGORRI JALÓN, Jesús; GONZÁLEZ SALVADOR, Ana (eds.): *Entre lenguas: Traducir e interpretar*. Cuacos de Yuste (Cáceres): Fundación Academia Europea de Yuste; 75-96.
- (2010): “Na periferia da fraseología: estudo contrastivo dos enunciados fraseolóxicos do portugués e do espanhol e a súa exploración nas aulas de PLE”, en MARÇALO, Mª João (ed.): *Língua Portuguesa: ultrapassar fronteiras, juntar culturas*. Évora: Universidade de Évora. Disponible en [<http://www.simelp2009.uevora.pt/pdf/slg49/01.pdf>]. [Data de consulta: 12/11/2016]
- GARCÍA-PAGE SÁNCHEZ, Mario (1997): «La doble idiomática de las expresiones fijas», en *HJ*, 18: 2; 257-273.
- (1999): «Variantes morfológicas y unidades fraseológicas», en *Paremia*, 8; 225-230.
- (2000): «Expresiones fijas idiomáticas, semiidiomáticas y libres», en *Cahiers du P.R.O.H.E.M.I.O.*, 3; 95-109.
- (2001): «¿Son las expresiones fijas expresiones fijas?», en *Moenia*, 7; 165-197.
- (2008): *Introducción a la fraseología española. Estudio de las locuciones*. Barcelona: Anthropos.
- GARRIDO, Álvaro (2001): *A pesca do bacalhau. História e memória*. Lisboa: Notícias.
- (2004): *O Estado Novo e a campanha do bacalhau*. Lisboa: Círculo de Leitores.
- (2011): *A epopéia do bacalhau*. Lisboa: Clube dos Coleccionadores de Correio.
- GONZÁLEZ REY, María Isabel (1998): “La idiomática en las unidades fraseológicas”, en WOTJAK, Gerd, (ed.): *Estudios de fraseología y fraseografía del español*. Frankfurt/Madrid: Vervuert/Iberoamericana; 57-73.
- IÑESTA MENA, Eva; PAMIÉS BERTRÁN, Antonio (2002): *Fraseología y metáfora: aspectos tipológicos y cognitivos*. Granada: Granada Lingvistica.
- GOMES, Paulo Jorge (1993): *Dicionário de calão do mundo do crime*. Lisboa: Escola Superior da Polícia.
- JORGE, Guilhermina (2001): “Algumas reflexões em torno das expressões idiomáticas enquanto elementos que participam na construção de uma identidade cultural”, en *Polifonia*, 4; 215-222.
- (2005): “Periplo pola fraseoloxía portuguesa: abordaxe lexicográfica”, en *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 7; 119-133.
- JORGE, Guilhermina; JORGE, Suzete (1997): *Dar à língua. Da comunicação às expressões idiomáticas*. Lisboa: Cosmos.
- KURLANSKI, Mark (2000): *O Bacalhau - Biografia do Peixe que Mudou o Mundo*. Lisboa: Terramar.
- LIMA, Augusto de (1928): *Cancioneiro popular de Vila Real*. Porto: Maranaus.
- MACHADO, José Pedro (1996 = 2005 3ª ed.): *O Grande Livro dos Provérbios*. Lisboa: Notícias.

- MARQUES DA COSTA, José Ricardo (1999 = 2004 2ª ed.): *O Livro dos Provérbios Portugueses*. Lisboa: Editorial Presença.
- MEJRI, Salah (2003): "Le figement lexical", en *CLEX*, 82: 1; 23-34.
- MOLEIRO, Margarida (2008): "O julgamento do bacalhau: a cíclica viagem de condenado a salvador", en *Nova Augusta*, 20; 235-273.
- MOREIRA, António (1996 = 2003 5ª ed.): *Provérbios Portugueses*. Lisboa: Notícias.
- MOUTINHO, Mário (1985): *História da pesca do bacalhau: por uma antropologia do "fiel amigo"*. Lisboa: Imprensa Universitária-Editorial Estampa.
- NEVES, Isabel; PINHO, M. Teresa (1996): *Provérbios e dizeres populares. Português-Ingles*. Coimbra: Gráfica de Coimbra Lda.
- NEVES, Orlando (1991): *Dicionário de frases feitas*. Porto: Lello & Irmão Editores.
(1992): *Dicionário das origens das frases feitas*. Porto: Lello & Irmão Editores.
(1999): *Dicionário de expressões correntes*. Lisboa: Notícias.
- NEVES, Orlando; SANTOS, Carlos (2001): *Dicionário do palavrão e de outras inconveniências*. Lisboa: Notícias.
- NOBRE, João José (7 de xuño de 2012): "O bacalhau na alimentação e na cultura do povo português". Blog *História Maximus*. Recuperado de [<http://historiamaximus.blogspot.com.es/2012/06/o-bacalhau-na-alimentacao-e-cultura-do.html>].
- PALMER, Gary (2000): *Lingüística cultural*. Madrid: Alianza.
- PIRES, António Thomaz (1891): *Cancioneiro popular político. Trovas recolhidas da tradição oral portuguesa. Collecção precedida de uma carta do Exmo. Sr. Oliveira Martins*. Collecção Correio Elvense. Elvas: Typ. Progresso.
- RAMOS, David (2009): *Sabores da Lusofonia...com selos*. Lisboa: Clube do Colecionador dos Correios.
- RUIZ GURILLO, Leonor (1995): *El español coloquial y su fraseología: los sintagmas prepositivos fraseológicos y su incidencia funcional*. [Tese de doutoramento]. Valencia: Universidad de Valencia.
- RUIVINHO BRAZÃO, José (2004): *Os provérbios estão vivos em Portugal*. Lisboa: Notícias.
- RUIVINHO BRAZÃO, José (coord.) (1999): *Os provérbios estão vivos no Algarve*. Lisboa: Notícias.
- SANTOS, António (1990): *Novos dicionários de expressões idiomáticas*. Lisboa: Sá da Costa.
- SIMÕES, Guilherme Augusto (1993): *Dicionário de expressões populares portuguesas*. Lisboa: Publicações Dom Quixote.
- SOBRAL, José Manuel (2001): *A pesca do bacalhau: História e memória*. Lisboa: Notícias.
(2007): "Nacionalismo, culinária e classe: a cozinha portuguesa da obscuridade à consagração (séculos XIX e XX)", en *Ruris*, 1 (2); 13-52.
(2008): "Cozinha, nacionalismo e cosmopolitismo em Porgugal (séculos XIX e XX)", en VILLAVERDE CABRAL, Manuel; WALL, Karin; ABOIM, Sofia; CARREIRA DA SILVA, Filipe (orgs.): *Itinerários: a investigação nos 25 anos do ICS*. Lisboa: Imprensa das Ciências Sociais; 99-123.

- (2014): "The country, the nation and the region in the representations of Portuguese food and cuisine", en WEST, Harry; SOBRAL, José Manuel (orgs.): *Food between the country and the city: Ethnographies of a Changing Global Foodscape*. Londres: Bloomsbury Academic; 145-160.
- SOBRAL, José Manuel; RODRIGUES, Patricia (2013): "O 'fiel amigo': o bacalhau e a identidade portuguesa", en *Etnográfica*, vol. 17, (3); 619-649. Disponible en [<http://etnografica.revues.org/3255>] [Data de consulta: 06.11.2016].
- TRISTÁ PÉREZ, Antonia María (1988): *Fraseología y contexto*. La Habana: Editorial de Ciencias Sociales.
- WOTJAK, Gerd (2000): "No hay que estarse con los brazos cruzados. Algunas reflexiones acerca del significado de expresiones idiomáticas del español actual", en CORPAS PASTOR, Gloria (ed.): *Las lenguas de Europa. Estudios de fraseología, fraseografía y traducción*. Granada: Editorial Comares; 185-196.
- (2010): "Schmeckt die Wurst auch ohne Brot? Deutsche phraseologismen mit Lebensmittelbezeichnungen / Kulinarismen sowie (mehr oder weniger feste) Wortverbindungen zum Ausdruck von ungenügender bzw. übermäßiger Ernährung", en KORHONEN, Jarmo; MIEDER, Wolfgang; PIIRAINEN, Elisabeth; PIÑEL, Rosa (eds.): *Europhras 2008. Beiträge zur internationalen Phraseologiekonferenz vom 13-16.8.2008*. Helsinki: Helsingin Yliopisto; 113-123.
- ZULUAGA OSPINA, Alberto (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijadas*. Frankfurt/Berna: Peter D. Lang Verlag.

Webgrafía

- Babelite-Dicionário multilingue de expressões idiomáticas: [<http://www.babelite.org/>] [Data de consulta: 05/10/2016]
- Casota-Expressões idiomáticas: [<http://www.casota.org/expressions/index.html>] [Data de consulta: 10/09/2016]
- Dicionário aberto de calão e expressões idiomáticas: [<http://natura.di.uminho.pt/jj/pln/calao/dicionario.pdf>] [Data de consulta: 26/09/2016]
- Dicionário Priberam da Língua Portuguesa: [<http://www.priberam.pt/dlpo/>] [Data de consulta: 16/11/2016]
- Discurso do Bacalhau, proferido por Hernani Matos, 1 de dezembro de 2012 no XII aniversário da Academia do Bacalhau de Estremoz: [<https://dotempodaoutrasenhora.blogspot.com.es/2012/12/academia-do-bacalhau.html>] [Data de consulta: 14/11/2016]
- Enterro do Bacalhau: [http://www.cm-leiria.pt/frontoffice/pages/617?news_id=2114] [Data de consulta: 29/09/2016]
- Mil motivos para orgulho nacional: [http://www.dn.pt/DNMultimedia/DOCS+PDFS/Mil_coisas_de_Portugal.html] [Data de consulta: 23/09/2016]
- Câmara Municipal de Leiria: [http://www.cm-leiria.pt/frontoffice/pages/617?news_id=2114] [Data de consulta: 25/09/2016].

